

ФІНАНСОВІ ВАЖЕЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БІЗНЕСУ В ГІРНИЧО-МЕТАЛУРГІЙНІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

Пошук шляхів реалізації принципу соціальної відповідальності бізнесу є актуальною проблемою сьогодення, яка стосується всіх галузей економіки. Особливо актуальним є вирішення цієї проблеми в гірничо-металургійному комплексі України. Гострота проблеми підвищення ефективності бізнесу саме в гірничо-металургійному комплексі України обумовлена тим, що: продукція гірничо-металургійного комплексу становить до 29% усієї промислової продукції України; у гірничо-металургійному комплексі України задіяно понад 27% найманих працівників, що працюють у вітчизняній промисловості. До того ж області, де переважно розташовані підприємства гірничо-металургійного комплексу України (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська), займають 18,6% її території, на якій мешкає 26% громадян зі щільністю населення в середньому 119,6 особи на 1 км² (при середній щільності населення по Україні 76 осіб на 1 км²). На ці області припадає 30% валового регіонального продукту (ВРП), а ВРП на одну особу на 19% є вищим ніж у середньому по Україні (складено за офіційними статистичними даними [1, 2]). Слід також зазначити, що підприємства гірничо-металургійного комплексу України у своїй більшості є містоутворюючими, що пояснює велику залежність добробуту та здоров'я громадян, які проживають на їх території, від наявності робочих місць (гірниче виробництво пов'язане з видобутком корисних копалин, які не є відтворюваними) і впливом діяльності підприємств гірничо-металургійного виробництва на стан навколишнього середовища.

Особливістю економіки України є те, що більше 80% продукції металургійних підприємств експортується, тобто не спрямовується, у своїй більшості на розвиток вироб-

ничих потужностей вітчизняних галузей. У результаті вітчизняний гірничо-металургійний комплекс не виконує ролі ресурсної бази розвитку вітчизняних підприємств. При зростанні експорту продукції металургійної промисловості простежується стрімке зростання імпорту, що призводить до підвищення дефіциту торговельного балансу країни (рис. 1). Аналіз структури імпорту, проведений із використанням офіційних статистичних даних [1, 2], свідчить про недостатність виробничих потужностей машинобудування, електротехнічної, фармакологічної та легкої промисловості та багатьох інших. Такі тенденції також підтверджуються зміною структури промисловості за останні десять років (рис. 2). Як свідчать офіційні статистичні дані, геометрична інтерпретація яких подана на рис. 2, в економіці України простежується різке скорочення частки таких галузей, як машинобудування, легка та харчова промисловість, при динамічному зростанні частки важкої промисловості, що свідчить про негативні тенденції, орієнтацію на експорт продукції низьких переділів, що призводить до вичерпання надр без користі для економіки країни, виникнення соціальних проблем гірничодобувних регіонів.

Це спонукає звернути увагу на проблеми та перспективи розвитку соціальної відповідальності бізнесу в гірничо-металургійному комплексі України й поставити за мету обґрунтувати важелі реалізації принципу соціальної відповідальності бізнесу в гірничо-металургійному комплексі України.

Аналіз досліджень [3, 4] вказує на те, що від теоретичних розробок економісти та правознавці зарубіжних країн перейшли до вироблення стандартів соціальної відповідальності бізнесу.

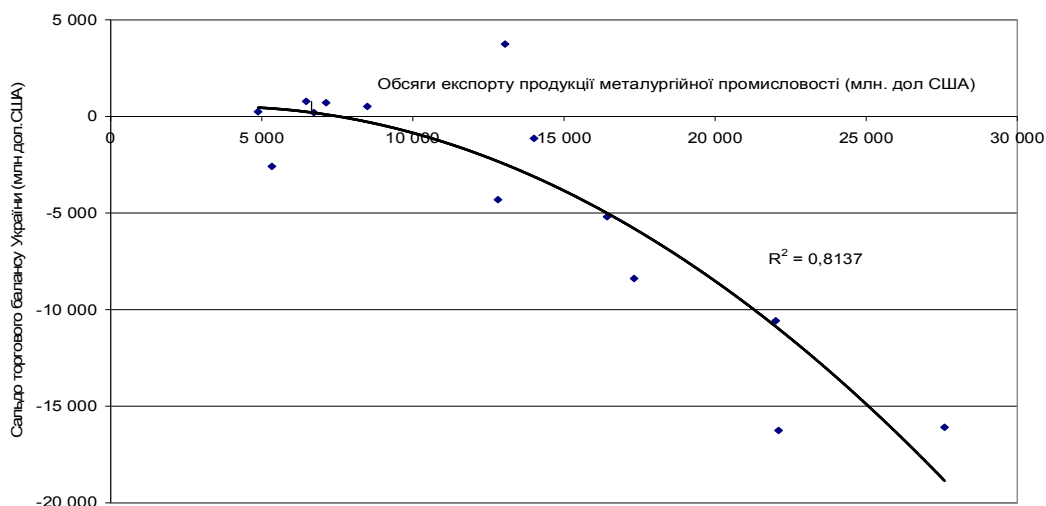

Рис. 1. Вплив обсягів експорту продукції металургійного виробництва на дефіцит торговельного балансу України

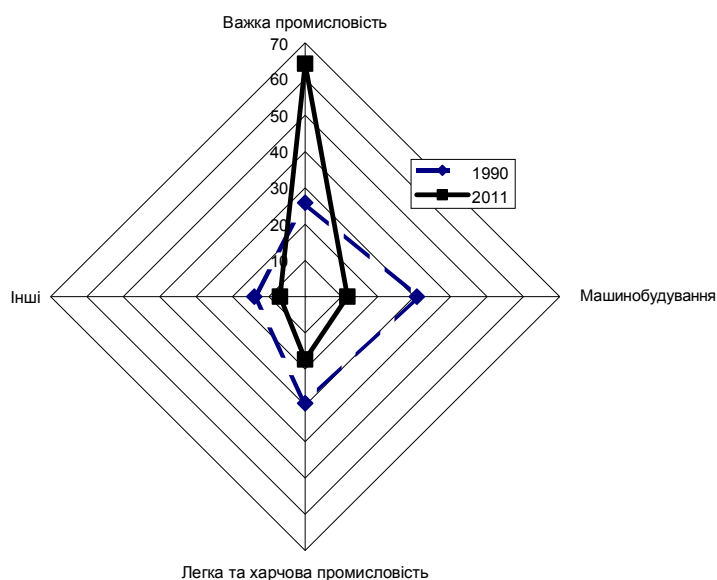

Рис. 2. Зміна структури промисловості України у 2011 р. порівняно з 1990 р.

Річ у тому, що глобалізація економіки супроводжується активним пошуком власниками капіталу, у тому числі і власниками підприємств гірничо-металургійного комплексу, шляхів отримання надприбутків, використання принципу вільного руху капіталу для його розміщення у країнах із пільговим оподаткуванням. Прагнення власників капіталу до скорочення витрат за рахунок зниження

вартості ресурсів (особливо робочої сили), скорочення витрат на забезпечення безпеки праці та охорони навколишнього середовища привели до усвідомлення світовою науковою спільнотою небезпечності такого напрямку розвитку економіки. Це стало спонукальним мотивом розвитку концепції забезпечення соціальної відповідальності бізнесу. У численних публікаціях останніх десятиліть на-

голошується на тому, що усвідомлення необхідності соціальної спрямованості своєї діяльності є природним для власників капіталу та менеджменту підприємств. Разом із тим показники розвитку світової економіки свідчать про розвиток кризових явищ, зниження соціальних стандартів, погіршення екологічного стану, рух капіталу в напрямку країн третього світу, де соціальні стандарти є нижчими, ніж у розвинутих країнах, унаслідок чого в останніх скорочуються робочі місця та зростає безробіття. Це свідчить про недостатню розробленість питань створення важелів забезпечення соціальної відповідальності бізнесу й актуальність подальших наукових розробок у цьому напрямі.

Поняття соціальної відповідальності бізнесу активно використовується в сучасній економіці. У 2010 р. за участю експертів більш ніж з 90 країн і 40 міжнародних та ре-

гіональних організацій, що представляли різні зацікавлені сторони, було завершено розробку Міжнародного стандарту ISO 26000: 2010 «Guidance on social responsibility», який визначив сутність соціальної відповідальності та напрями забезпечення соціальних стандартів [4]. Згідно з концепцією, покладеною в основу даного стандарту, організації мають у процесі своєї діяльності враховувати інтереси суспільства, вплив своєї діяльності на умови функціонування замовників, постачальників, працівників, акціонерів, місцевих громад та інших зацікавлених суб'єктів суспільства. Цей документ переводить у рамки стандарту функціонування організації принципи Глобального договору ООН [3], наведені у табл. 1. Для використання даних табл. 1 у подальших розрахунках, надамо кожному із принципів умовне позначення (X_s).

Таблиця 1

Принципи Глобального договору [3]

Сфера регулювання	Принципи
1. Права людини (X_1)	ділові кола повинні підтримувати та поважати дотримання прав людини, проголошених міжнародним співтовариством, X_{11}
	ділові кола повинні забезпечити власну непричетність до порушень прав людини, X_{12}
2. Трудові відносини (X_2)	ділові кола повинні підтримувати свободу асоціацій і на практиці визнавати право на укладення колективних угод, X_{21}
	ділові кола повинні виступати за викорінення всіх форм примусової праці, X_{22}
	ділові кола повинні сприяти повному зникненню дитячої праці, X_{23}
	ділові кола повинні виступати за ліквідацію дискримінації у сфері зайнятості та працевлаштування, X_{24}
3. Захист навколишнього середовища (X_3)	ділові кола повинні дотримуватися превентивного підходу до вирішення екологічних проблем, X_{31}
	ділові кола повинні здійснювати ініціативи, спрямовані на підвищення відповідальності за стан навколишнього середовища, X_{32}
	ділові кола повинні сприяти розвитку та поширенню екологічно безпечних технологій, X_{33}
4. Антикорупційний принцип (X_4)	ділові кола повинні протидіяти будь-яким формам корупції, включаючи здирництво і хабарництво, X_{41}

Разом із тим цей стандарт, як і інші стандарти серії ISO, не є обов'язковим до виконання та носить рекомендаційний характер, тобто формулює рекомендації щодо орі-

єнтації суб'єктів виробничої діяльності на соціальний розвиток суспільства.

Згідно із цим стандартом [4, п. 2.18] під соціальною відповідальністю організа-

ції розуміється «відповідальність організації (одиниці, або групи осіб та об'єктів з відповідною системою обов'язків, повноважень, відносин, а також з певними цілями) за вплив її рішень та діяльності на суспільство та навколишнє середовище через прозору й етичну поведінку, яке сприяє стійкому розвитку, включаючи здоров'я та добробут суспільства; враховує очікування зацікавлених сторін; відповідає чинному законодавству та міжнародним нормам поведінки» [4].

У зв'язку з цим, говорячи про соціальну відповідальність бізнесу, доцільно звернутися до робіт класиків економічної теорії та пригадати цитату, наведену в першому томі «Капіталу» К. Маркса [5, с. 771]: «Забезпечте 10 відсотків (прибутковості капіталу – авт.), і капітал згоден на будь-яке використання, при 20 відсотках він стає жвавішим, при 50 відсотках є готовим зламати собі голову, при 100 відсотках він нехтує всіма людськими законами, при 300 відсотках немає такого злочину, на який він не ризикував би піти, хоча б під загрозою шибениці» [5, с. 35-36].

Слід зауважити, що історія трансформації економіки України, як і інших пострадянських республік, у період 1986-2011 рр. є підтвердженням цього висловлювання: структурні зміни в економіці, перепрофілювання підприємств і зміна власника призвели до масових звільнень, продажу новими власниками підприємств об'єктів соціального призначення (спортивних баз, баз відпочинку працівників підприємств), закриття дитячих дошкільних закладів, які знаходилися на балансах підприємств.

Разом із цим багато прикладів, коли потужне підприємство, що працює в умовах приватного капіталу, приділяє велику увагу соціальній сфері (розвивають соціальні програми для своїх співробітників, надають можливість відпочинку в період відпустки в пансіонатах і на базах відпочинку, які належать підприємству, на безоплатній основі або за льотними цінами, частково компенсують витрати працівників на путівки в пансіонати, не пов'язані з підприємством, фінансують дошкільні дитячі установи, допомагають дитячим будинкам, інтернатам, праців-

никам та членам їх родин, що потребують лікування).

Однак можливий і прагматичний підхід власників підприємств до таких витрат: формування здорової робочої сили і реклама підприємства як соціально корисної структури підвищує продуктивність праці на підприємстві, забезпечує залучення кваліфікованих працівників, розширює обсяги продажу.

Прагнення власників зменшити видатки та підвищити прибутковість часто призводить до нехтування такими напрямками соціальної відповідальності, як збереження навколишнього середовища: за офіційними статистичними даними [1, 2], міра забруднення навколишнього середовища пропорційна обсягам виробництва, що свідчить про відсутність видимих вигід для власників капіталу від витрат на реалізацію цього напрямку соціальної відповідальності за відсутності суттєвих для отримання прибутку санкцій за забруднення навколишнього середовища. У даному випадку власники капіталу використовують принцип «дозволено те, що не заборонено». Погоджуємося із твердженням, що такий принцип позитивно проявляє себе «лише при наявності твердого морального фундаменту, стійких традицій законослухняності, культури, внутрішньої готовності до самообмеження» [7].

Оскільки Україна достатньо довгий час існувала в умовах диктатури та атеїзму, реалізація цього принципу, наголошена ще у часи французької революції, призвела до ігнорування особами, які у процесі «корпоратизації» та приватизації стали власниками потужних підприємств, норм та принципів законослухняності, за відсутності готовності до самообмеження.

Яскравим прикладом причин прояву бізнесом соціальної відповідальності задля підвищення прибутковості власного капіталу та його зростання є діяльність Hugh L. McColl, Jr. На посаді президента NCNB Corporation (Шарлотт, Північна Кароліна), який, як свідчить Joseph F. Sinkey, Jr. у своїй книзі «Commercial bank financial menegment» [8, с. 385], стимулював своїми соціальними програмами (надання батьку відпустки при народженні дитини й іншими пільгами для працівників) поглинання даною компанією

більш ніж 60 компаній на півдні та південному заході США. Hugh L. McColl, Jr. раніше був моряком і у взаємовідносинах із працівниками керувався принципом: «Спочатку треба нагодувати військо» [8, с. 385]. Власник капіталу отримав пряму фінансову вигоду від проведених ним соціальних програм, і тому вони були реалізовані.

Це ще раз підтверджує, що до факторів прояву бізнесом узагалі й у гірничо-металургійному комплексі зокрема соціальної відповідальності слід віднести наявність конкуренції, створення умов для вільного руху робочої сили (включаючи розвиток ринку житла, що базуватиметься на наданні іпотечних кредитів) і вільного руху капіталу, закріпленого законодавчо, активна діяльність професійних спілок, які визначають у країнах з розвинутою ринковою економікою межі ціни робочої сили.

Вплив усіх перелічених факторів відбивається на фінансових результатах діяльності підприємства. Саме тому він є дієвим. Слід також зауважити, що негативною спадщиною тоталітарного режиму в Україні, як і в інших пострадянських країнах, є злиття профспілкового руху з роботодавцями, що не є природним для ринкової економіки та дозволяє роботодавцям тримати низький рівень цін на робочу силу. Ця проблема значно ширша ніж порушення прав людини, оскільки низький рівень цін на робочу силу дозволяє роботодавцям виходити на світові ринки із прийнятними для них цінами на продукцію не за рахунок інноваційного розвитку виробництва, а за рахунок низьких витрат на оплату праці. У результаті програма інноваційного розвитку України, прийнята ще у 1999 р. [9], не принесла очікуваних результатів і кількість підприємств, що впроваджують інновації, практично не зросла.

Низька ціна робочої сили також є гальмом у розвитку сфери послуг, тому що рівень заробітної плати не передбачає можливість оплати цих послуг. Як було раніше доведено в публікації [10], обсяги сфери послуг в Україні є значно нижчими, ніж у розвинутих країнах (послуги на одну особу в Україні є меншими аналогічного показника у розвинутих країнах у 19 разів).

Крім того, на рівень соціальної відповідальності бізнесу впливає ступінь реалізації принципів соціальної відповідальності державою, закріпленої у Конституції, законодавчих актах, соціальному спрямуванні видатків державного бюджету, як основного джерела фінансування соціального розвитку суспільства.

Аналіз офіційних статистичних даних за 2002-2011 рр. [1, 2] свідчить, що останніми роками, після довгострокового зниження, частка видатків на державне управління зростає, у 2010 р. частка видатків на освіту, науку та охорону здоров'я знижується, а частка видатків на охорону навколишнього середовища залишається практично незмінною (при цьому слід зазначити, що частка витрат на охорону навколишнього середовища у структурі державного бюджету складає 1%). Ураховуючи пріоритети держави в розподілі коштів державного бюджету і вплив на ефективність функціонування підприємств світової економічної кризи, марно розраховувати на самостійне рішення власників підприємств гірничо-металургійного комплексу, як і власників підприємств інших галузей економіки, проявити соціальну відповідальність.

У зв'язку із цим основним напрямом забезпечення соціальних стандартів з боку бізнесу є законодавче закріплення та реалізація дотримання бізнесом системи обмежень, що стосуються дотримання прав людини, заборони примусової та дитячої праці, усунення дискримінації у сфері зайнятості та працевлаштування; стимулювання вирішення екологічних проблем, поширення екологічно безпечних технологій і підвищення відповідальності за шкоду, що завдається підприємствами навколишньому середовищу; викорінення всіх форм корупції.

При цьому виникає потреба розробки важелів, які б спонукали власників підприємств здійснювати соціально спрямовані програми з відповідним їх фінансуванням. В умовах ринкової економіки до носіїв таких важелів слід віднести законодавчу базу, яка дає можливість вибору з можливих варіантів управлінських рішень найбільш ефективного з точки зору отримання позитивного фінансового результату. Тобто побудова законодавчої бази має забезпечити можливість ви-

бору підприємцем соціально спрямованого управлінського рішення, як такого, що дозволяє отримати найвищу з усіх можливих варіантів прибутковість, забезпечити підвищення прибутковості функціонування капіталу.

Очевидно, що на первинному етапі розвитку громадянського, демократичного, соціально спрямованого у своєму розвитку суспільства соціальна відповідальність бізнесу має стимулюватися державною за допомогою законодавчої бази.

Переходячи до розгляду законодавчого регулювання соціальної відповідальності бізнесу, доцільно згадати вислів В. Леонтьєва: «Економіка – це шхуна, у вітрила якої дує вітер інтересів, а кермо знаходиться в руках держави» [11]. Конституція України визначає нашу державу як демократичну, соціальну, правову і закріплює ряд положень щодо її соціальної відповідальності [12]. Ураховуючи, що до об'єктів соціальної відповідальності бізнесу належать держава, суб'єкти господарювання (за видами економічної діяльності), працівники підприємств (персонал), громадяни як даної країни так і інших країн, споживачі продукції, до завдань органів законодавчої влади входить створення законодавчої бази, що забезпечує виконання бізнесом своїх соціальних функцій та зобов'язань.

У ринковій економіці до таких норм законодавства перш за все належить Конституція, податкове, трудове законодавство, кримінальний, житловий та цивільний кодекс, а також законодавство, що регламентує права і обов'язки громадських організацій (а саме профспілок).

Слід зазначити, що прийнятий в Україні Податковий кодекс [13], незважаючи на наявні в ньому недоліки, має ряд положень, що стимулюють підприємство здійснювати благодійну діяльність, розвивати соціальну сферу на підприємстві, спираючись на отримання фінансових вигід. Це досягається шляхом включення у видатки підприємства фінансування напрямів, що мають соціальний характер, або виключенням із доходів надходжень, що дозволяють інноваційний розвиток [13, ст. 136, 138].

Більш жорсткими стали екологічні норми: різко підвищена плата за забруднення навколишнього середовища, використання природних ресурсів [13, розділ VIII]. Введення підвищених ставок екологічних податків та зборів спонукає менеджерів підприємств здійснити вибір: що є більш доцільним – сплачувати екологічні збори чи використовувати фінансові ресурси на впровадження ресурсозберігаючих технологій і будівництво очисних споруд.

Разом із тим відомо, що за відсутності високого рівня конкуренції як прямі, так і непрямі податки сплачуються бізнесом за рахунок споживача, тобто вже на стадії планування, податкові видатки, які компанія сплачує як за рахунок витрат, так і з прибутку, включаються у базову ціну. За відсутності конкуренції ціна підвищується і компанія отримує необхідний їй прибуток. Таким чином, велике значення має наявність ефективного антимонопольного законодавства, яке на перший погляд не стосується забезпечення виконання підприємствами своїх соціальних функцій та зобов'язань, а також забезпечення безумовного виконання норм даного законодавства.

Стимулювання дотримання бізнесом принципу соціальної відповідальності передбачає також оцінку її рівня на тому чи іншому підприємстві.

Аналіз підходів до оцінки соціальної відповідальності свідчить, що більшість авторів при оцінці соціальної відповідальності використовують інтегральні показники, які базуються на врахуванні відхилень фактичного рівня локальних показників соціальної відповідальності від їх еталонного рівня, ступеня важливості окремих напрямків соціальної відповідальності (або без їх врахування). На цій основі розраховується інтегральний показник [14]. На наш погляд, при цьому підприємством можуть бути досягнуті високі показники соціальної відповідальності при практично повному ігноруванні окремих її напрямів. Наприклад, при розрахунку інтегрального індексу соціальної відповідальності на базі середнього рівня локальних показників (табл. 2) компанія А оцінюється як більш соціально відповідальна, рівень відповідності соціальної спрямованості її діяльності майже

40% при тому, що в цій компанії практично не враховуються права людини і наявний високий рівень корупції. Рівень соціальної відповідальності компанії В також оцінюється показником, який перевищує 30% при ігноруванні нею вимог щодо охорони навколишнього середовища. Такий підхід, з одного боку, не дає достовірної інформації зацікавленим особам, а з іншого – не стимулює менеджмент компанії виконувати стандарти з усіх напрямів соціальної відповідальності. Визначення показника рівня соціальної відповідальності на основі врахування ваги

кожного з локальних показників також, на думку автора, не є коректним, оскільки не можна визначити, яких стандартів можна не дотримуватись (наприклад: екологічних чи з прав людини) оскільки недотримання будь-якого зі стандартів є порушенням прав людини. Тому вважаємо, що оцінка соціальної відповідальності підприємств (компаній, корпорацій) має здійснюватись на базі локальних показників дотримання стандартів та визначатись мінімальним значенням досягнутого рівня показників (табл. 2).

Таблиця 2

Визначення рівня соціальної відповідальності компанії на основі використання середнього та мінімального рівня локальних показників

Локальний індекс соціальної відповідальності	X_{11}	X_{12}	X_{21}	X_{22}	X_{23}	X_{24}	X_{31}	X_{32}	X_{33}	X_{41}	\bar{X}	X_{\min}
Компанія А	0,01	0,02	0,3	0,2	0,5	0,6	0,7	0,8	0,7	0,01	0,38	0,01
Компанія В	0,6	0,5	0,4	0,3	0,2	0,3	0,02	0,03	0,05	0,8	0,32	0,02

Такий підхід до визначення соціальної відповідальності компанії, разом із законодавчим регулюванням питань її соціальної відповідальності дозволяє менеджменту підприємства визначити вузькі місця в дотриманні високих стандартів поведінки й розробити стратегічні та поточні програми створення соціально відповідальної компанії.

Висновки. Забезпечення дотримання бізнесом, у тому числі й у гірничо-металургійному комплексі України, принципів соціальної відповідальності є перспективним напрямом подальшого розвитку соціально-економічного розвитку України.

У сучасних умовах розвитку економіки України, стану громадянського суспільства, добровільний прояв бізнесом соціальної відповідальності є проблематичним, що викликає потребу законодавчого стимулювання державною розв'язкою цього процесу. Основним важелем, який дозволяє орієнтувати дії менеджменту підприємства на прояв соціальної відповідальності, є важелі, що передбачають його фінансову відповідальність за недотримання міжнародних соціальних стандартів. Фактор використання фінансового важеля для забезпечення досягнення міжнародних соціальних стандартів має бути при-

сутнім у законодавчій базі, для чого кожен із законодавчих актів має проходити експертизу відповідності вимогам соціальних стандартів і передбачати фінансові санкції за їх недотримання. У цьому зв'язку слід зазначити, що кримінальна відповідальність в економічній сфері настає там, де повністю не використані економічні важелі. Більш того, доцільно доповнювати законодавчі акти, які стосуються діяльності підприємств та організацій, розділом «Забезпечення соціальної відповідальності бізнесу».

Оцінку рівня соціальної відповідальності бізнесу доцільно визначати виходячи з мінімального значення локальних показників рівня соціальної відповідальності, включити ці показники до обов'язкової статистичної звітності підприємства.

Подальші дослідження з питань визначення шляхів підвищення соціальної відповідальності бізнесу в гірничо-металургійному комплексі України доцільно здійснювати в напрямі наукового обґрунтування гармонізації законодавчої бази з точки зору присутності в ній стимулів та санкцій, що дозволяють забезпечити розвиток України як соціальної держави.

Література

1. Статистичний щорічник України 2005 / за ред. О.Г. Осауленка; відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Консультант, 2006. – 576 с.
2. Статистичний щорічник України 2010 / за ред. О.Г. Осауленка; відп. за вип. В.А. Головка. – К.: Консультант, 2011. – 588 с.
3. The 10 principles of Global Compact [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.globalcompact.org.ua/ua/about/what>.
4. International Standard ISO 26000:2010 «Guidance on social responsibility» [Electronic resource]. – Access mode: http://www.iso.org/iso/catalogue_detail?csnumber=42546.
5. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии [Электронный ресурс] / К. Маркс; пер. И.И. Степанова-Скворцова. Т. 1. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1950. – 794 с. – Режим доступа: <http://esperanto-mv.pp.ru/Marksismo/Kapital1/kapital1-24.html#x250>.
6. Dunning T.J. Trade Unions and Strikes: Their Philosophy and Intention [Electronic resource] / T.J. Dunning. – Access mode: <http://ia600302.us.archive.org/26/items/tradesunionsstri00dunnrich/tradesunionsstri00dunnrich.pdf>.
7. Теория государства и права [Электронный ресурс] / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – Режим доступа: <http://studentu-vuza.ru/literatura/uchebnik-teoriya-gosudarstva-i-prava/printsip-ne-zapreshchennoe-zakonom-dozvoleno.html>.
8. Синки Дж., мл. Управление финансами в коммерческих банках / Дж. Синки, мл.; пер. с англ. 4-го перераб. изд.; под. ред. Р.Я. Левиты, Б.С. Пинскера. – М.: 1994, Catallaxy. – 820 с.
9. Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України: Постанова Верховної Ради України № 916-XIV від 13 липня 1999 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – № 37. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/916-14>.
10. Галушко О.С. Міжнародний рух капіталу та глобальна фінансова криза / О.С. Галушко // Вісник економічної науки України. – 2009. – № 1. – С. 51-55.
11. Леонтьев В. Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика / В. Леонтьев; пер. с англ. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.
12. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
13. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
14. Шихвердиев А.П. Качественный индекс социальных инвестиций как показатель эффективности корпоративной социальной ответственности [Электронный ресурс] / А.П. Шихвердиев, А.В. Серяков. – Режим доступа: <http://www.csrjournal.com/lib/analytical-article/2033-kachestvennyj-indeks-socialnykh-investicij-kak.html>.

Надійшла до редакції 04.09.2013 р.